

KÂZIM KARABEKİR PAŞA'NIN KALEMİNDEN ERZURUM'UN KURTULUŞU

Doç. Dr. Ali KAFKASYALI*

Tarihte ün yapmış pek çok Türk komutanı vardır. Hepsinin dünyayı hayrette bırakan olağanüstü kahramanlıkları olmuştur. Bu ünlü Türk komutanlarının kahramanlıklarını, yiğitliklerini, başarılarını derecelendirmek elbette ki doğru değildir. Her biri farklı zamanda, farklı mekânda büyük işler başarmış, büyük hizmetler görmüşlerdir. Özgün özelliklere sahiptirler. Ancak Kâzım Karabekir Paşa çok az komutana nasip olan ayrıca büyük bir iş yapmıştır. O, görüp izlediği, duyup dinlediği her hususu bir vakanüvist hassasiyeti ile kaleme almıştır. Otuz altı kitabın altında imzası bulunan Kâzım Paşa “Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik” adlı eserinde Erzurum’u nasıl kurtardıklarını 142 sayfalık bir bölümde anlatmaktadır. Paşa’nın bahsi geçen eserinden birkaç sayfayı bazı kelimeleri sadeleştirerek ve dipnotlara yer vermeden dikkatlerinize sunuyoruz:

“9 Mart'ta karargâhımı Yeniköy'den Kandilli'nin kuzeyindeki Tazegül'e naklettim. Ermeniler 30 kadın ve çocuğu köyün içinde, 25 erkeği de köyün dışında öldürmüşler. Sabahleyin hava sıcaklığı -2 derece idi. Hava karlı, her taraf kar örtülü idi. İki aydan fazla zamandan beri soğuğa ve kara o kadar idman etmiştik ki, bugün bize bir bahar gibi geliyordu. Üstelik Erzurum cephesine yaklaşmak zevki de vardı. Üç saatlik bir atlı yürüyüşüyle 15 kilometre harita mesafesi olan Karabıyık'a geldik. Yeniköy'den buraya kadar sahra demiryolu güzergâhı yapılmış. Karabıyık'tan itibaren Erzurum'a doğru mükemmel demiryolu gidiyor. Karabıyık'ta ufak bir istasyon var. Burada öğle yemeğini yedik. Hava hayli ısındı. Derece +2 oldu.

Karabıyık'taki Rus erzak ambarları olduğu gibi duruyor. İki yüz tondan fazla has unu, artık benim askerlerim afiyetle yiyecek. Ambarları dolaşırken duyduğum zevkin derecesini tarif edemem. Ruslar'ın askerlerini beslediği has un ve bu ayarda yemeklik hepimizin hayretini çekti. Sonsuz gıda, sonsuz malzeme ve sonsuz asker! Fakat sonsuz mağlubiyete de onlar uğradı. Asırlardan beri Türklüğün mahvı emeliyle milyonlarca can ve para sarf eden Çarlık Rusya'sının uğradığı bu âkıbet hakkında karargâhımda felsefe yürüten arkadaşları dinlemek de zevkli bir şeydi. **Bizi Erzurum'a kavuşturacak olan bu erzak ambarında her türlü felsefeyi dinlemekten ve kabul etmekten tabii bir şey olamazdı. Pek samimi ve pek âhenkli olan karargâh arkadaşlarımla sohbetlerine bir arkadaş gibi benim de karışıklığım hoşuma giderdi. Benden de ne düşündüğümü soran arkadaşlarıma şunu söyledim:**

Ruslar Elviye-i Selâsede (üç şehirde; Kars, Oltu dahil Ardahan ve Artvin dahil Batum) kırk yıldır oturuyorlar. Buralarda ise henüz üç yıl kadar kaldılar. Farz ediyorum ki yol, demiryolu, köprüler vesaire nafia işlerimizi kendilerine konturatla vermiştik. Şimdi kat'i kabul muamelesini yapacağız. Eğer vazifelerini lâzımı gibi yapmamışlarsa ve yol boylarınca şu Karabıyık ambarı gibi iaşemizi, Mamahatun, Erzincan depoları gibi malzememizi temin etmemişlerse Çar hükümetinin kalpazanlığına pek kızacağım. Fakat geçtiğimiz şoseler, köprüler ve şu sahra demiryolu ve hele şu erzak ambarı bize güzel şeyler göreceğimizi vadediyor. Ermeniler'in bu ambarı yakmayarak bize Erzurum'un bir darbe ile zaptını temin etmeleri hakikaten her türlü felsefeye zemin olabilecek mahiyettedir. Eğer Erzurum'u ümit ettiğim bir darbe ile kurtarabilirsek daha zevkli olarak filozoflarımı dinleyeceğim. Fakat ordudan ters bir cevap alır da Erzurum'un mahvını seyre mahkum edilmek istenirsek o zaman da siz beni dinlersiniz!

Bu sonuncu ihtimal erkân-ı harplerimin de neşesini kaçırdı. Bana sordular:

- Böyle menfi emir alırsak ne yaparsınız?

Şu cevabı verdim:

- Vaziyetin benden istediğini yapmak için her mesuliyeti kabul etmekten çekinmem.

30 küsur yıl evvel İstanbul'dan Van'a giderken geçtiğim yola çıkmış bulunuyordum. Fakat o zaman pek küçük olduğumdan buraları hatırlayamıyordum. Erzurum'da başım yarıldığı için içine düştüğüm havuzun bulunduğu yerler hakkında canlı hatıralarım var. Oraları görmeye büyük iştiağım vardı.

Karabıyık'tan üç çeyrek saatte Tazegül'e geldik. Karasu buz tutmuştu. Üzerinden yaya geçtik.

---

* Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Tazegül 180 evli bir köy.(143) Fakat Ermeniler çekilirken 100 kadar ev yakmışlar. 30 kadar da çocuk, kadın ve ihtiyarı şehit etmişler. Kalanlar da pek az bir şey ve ihtiyar, kadın, çocuk; bunlar da öteberiye kaçarak kurtulmuşlar.

Zavallı halk bitkin bir halde ve hiç bir şeyleri kalmamış. Ordumuzun içindeki evlâtları sağ olarak gelecekmış mi diye delice oradan buraya koşuyorlar. Hepsini topladım ve her birine birer gümüş mecediye dağıttırdım ve dedim ki:

- İki üç gün sonra Erzurum'a gider, çarşıdan öteberi alırsınız.

Ağlayışlar, dualar bizi de heyecanlandırdı. Bunlara yemek ve ilâç yardımı için de icap edenlere emir verdim.

Menzil yarından itibaren Erzincan'daki 36. fırka ve kolordu kıtaatı ve Erzincan'a gelecek olan ordu karargâhının kademesi için günde 12 ton erzak getirecek. Ayrıca 10 Mart'ta 440 sandık mühimmat ve ondan sonra da her gün 40, 17 Mart'tan sonra da günde 60 sandık mühimmat getirecek.

Bu vaziyete göre 36. fırkadan bir alay daha Kargın'a kadar alabileceğimden fırkaya bunun için telgrafla emir verdim.

10 Mart sabahı erkenden ordudan gelen şifre canımı sıktı. Teklifim kabul olunmuyordu. Vaziyeti yakından görüp kati bir karar vermek için karargâhımı Tazegül'den Alaca köyüne naklettim. Manzara çok kötüydü. Ermeniler bu köyde 278 Müslümanı evlerine kapatarak tamamını öldürmüşler. Ayrıca 42 Müslüman evinde pek ağır yaralı bulunmuştur. İtlaf edilenler arasında, ırzlarına tecavüz edildikten sonra öldürülerek ciğerleri duvarlara asılmış genç kızlar, karınları deşilmiş hamile kadınlar beyinleri akıtılmış ve vücutları benzin dökülerek yakılmış çocuk ve erkekler bulunuyordu. Erzurum şehrini ve tahkimatını gözetleyebilecek yüksek bir yeri bu köyün kuzey doğu sırtlarında buldum. Burası şehre 25 kilometre mesafede idi. Ermeni kıtalarının işgal ettiği mevzilere de 10 kilometre yaklaşmışım. Gözetleme yerine hareketimden önce köyü dolaşım. Facianın en müthişi burada idi. Süngülenmiş veya yakılmış cesetlerin başındaki ağlaşma ve bağırsımlar insanın tüylerini ürpertiyordu. Süngülenmiş memedeki çocukları kucağına almış bazı analar saçlarını yoluyorlardı. Sanıyorum ki yeryüzünde bu kadar feci bir sahneyi gören gözler pek mahduttur. Biz bu kanlı manzaranın karşısında elem duymuş insanlardanız. İnsanların iyi duygulardan mahrum kalınca, hayvanlardan daha vahşi bir mahlûk olabileceklerini ibretle seyrettik.

Burada da sağ kalanlara birer gümüş mecediye dağıttırdım ve aynı nasihatleri verdim, teselli ettim. Karargâhımla bir kaç gece köylerinde kalacağımı, fakat onları benim misafirim olarak ağırlayacağımı söyledim.

Gözetleme tepesine çıkmadan önce Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'dan gelen cevabı bir daha okudum...

Vaziyetim çok nazikleşmişti...

Erzurum ambarları yakılır da elimize bir şey geçmezse bütün ordu Erzurum'da açlıktan mahvolacaktı. Buna halkın ihtiyaçlarını da eklersek ordu Erzurum'u kurtarmaya değil mahvetmeye gelmiş olacaktı...

Ordu menzili bize 10 Mart'tan itibaren Erzincan'dan günde 12 ton erzak verebileceğini bildirmişti ki bunu bile Erzurum mıntikasına celbetmek imkânımız yoktu. Her iki kolordu Karabük'ta ganimet olarak elde ettiğimiz erzaktan yiyecektik!

Şimdi 10 Mart'taki hâdiseleri görelim: Ermeniler işgal etmiş oldukları 30 kilometrelik bir cephenin her iki cenahından kıtalarımıza taarruza geçtiler. Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesini telefonla karargâhıma bağlatmış bulunduğundan gözetleme yerimden görülmeyen bu taraf hakkında telefonla malûmat alıyordum. 3 tabur ve 4 dağ topundan mürekkep olan Halit Bey müfrezesini beslemek ve cephane göndermek karın çokluğundan pek zordu. Eğer o cihete ordunun arzusu veçhile daha çok kuvvet göndermiş olsaydım besleyemeyecektik; anlaşıldı. Ermeniler burayı 1 dağ topu ve 2 makineli tüfek ateşi himayesinde 600 kadar piyade ile taarruza kalktılar. Fakat mukabil taarruzumuz karşısında bir zabitle 39 nefer maktûl bıraktılar, bir makineli tüfekte yaralı bir esir alındı. Esirin ifadesine göre yaralılar arasında alay kumandanlarıyla iki zabıt varmış. Erzurum'da Antranik kumandasında 300 er mevcutlu yedi alay Ermeni bulunduğu ve 15 makineli tüfekte 15 topları faal bir halde olduğu ve Heneg'e'deki kıtamıza taarruz eden kuvvetin iki alay olduğunu da esir ifade ediyor.

İki Ermeni dağ topu Ilıca batısında şose üzerinden Parmaklar düzü karşısındaki Ağadır Hanlarındaki kıtalarımıza tesirsiz on mermi attı. Ermeni'lerin sol cenahımıza karşı yaptıkları taarruzlar da defolundu. Gerçek gözetleme yerimden karargâh dürbünümle gördüklerimden ve gerekse gelen raporlardan Ermenilerin merkezi ağırlıklarının Ilıca ve Garan'da (Karasu'nun her iki tarafında) bulunduğu anlaşıldı. 10 Mart akşamı ben de şose boyunca 9. fırkanın her üç alayını ve topçu kuvvetlerimi 11 Mart sabahı taarruz edecek şekilde toplamış bulunuyordum. Karasu'nun kuzeyindeki

Ermeni kıtalarına karşı ordudan emrime verilmiş olan ikinci Kafkas kolordusundan on üçüncü alayı sevk etmiştim. En sol cenahımıza da İkinci Kafkas Kolordusunun emrime verilen iki bölüğü süvari alayını gönderdim. Benim süvari alayımı da merkezde şose üzerindeki 9. fırkaya ilhak ettim. Öğle vakti hararet +15'e çıktığından karlar erimeye başladı. Bu durum hareketimizi güçleştiriyordu. Bunun için taarruzun şose boyunca yapılması zarureti büsbütün kendini gösterdi. Yani Ermenilerin vaziyeti ve havanın hali artık taarruzun nasıl olması gerektiğini bize göstermişti.

10 Mart öğle vakti kati kararımı vermiştim: Elimdeki bütün kuvvetlerle kati taarruzla Ermeni kıtalarını önümüze katarak Erzurum üzerine yürümek. Elimde 4 piyade alayı, iki avcı taburu, iki istihkâm bölüğü, 4 süvari bölüğü ki toplam 5000 tüfek (bunun 332 si aynı zamanda Kılıç, 220 si Dersim milisleri), 45 makineli tüfek, 26 dağ topu.

10 Mart öğleden sonra saat 01.00'de kolordu emriyle yarınki taarruzun şeklini kıtalarım tebliğ ettim ve harekâtı Alaca gözetleme yerimden bizzat idare edeceğimi de bildirdim...

Erzurum Mevki-i Müstahkemine Taarruz

11 Mart sabahı emrim veçhile bütün cepheden erkenden taarruzumuz başladı. Ben de erkân-ı harbiyemle Alaca'nın kuzey doğusundaki tepe üzerindeki gözetleme yerime çıktım. Hava kesif sisli ve soğuk fazla idi. Erkân-ı harbiyem ordu kumandanının emrine muhalif olarak ve onun tertibatına tamamen aykırı olarak yaptığım bu hareketimin neticesinden biraz düşünceli duruyorlardı. Onları neşelendirmek için bu gece şöyle bir rüya gördüm diye anlattım: "Enver Paşa'yı gördüm. Bana Kars'ı da işgal et! dedi. Yalnız cephanenin bittiğini söylüyorlar, buna ne yapalım dersin? diye de sordu. Ben de cevaben emrinizi büyük memnuniyetle yaparım. Cephaneye gelince düşmanın bize attığı mermi kovanlarından yaptırırız dedim." Enver bu cevabımdan pek memnun kaldı. Bu rüyadan benim çıkartmak istediğim mâna şudur: Enver Paşa da benim gibi taarruz etmek istiyor ve yalnız Erzurum'u değil Kars'ı bile almak niyetindedir. Çok muhtemeldir ki Vehip Paşa'nın keşfi taarruz kararını beğenmedi ve Erzurum'a kat'i taarruz emrini verdi. Şu halde Vehip Paşa'nın kat'i taarruz emri de nerede ise gelmek üzeredir. İşte size peşin müjde! Bir aksilik olur da emir gelmezse de endişeye lüzum yok. Muvaffak olacağımıza hiç şüpheniz olmasın. Vaziyet meydanda. Ermeniler 30 kilometrelik bir cepheye yayıldı. Tam orta yerlerinden makas gibi kesip Erzurum'a gireceğiz. Ben de bir ihtimal ile muvaffak olmazsam hayatımı bağışlarım. Haydi bakalım iş başına!

Cephaneye vaziyetim şu idi:

Tüfek başına 211, makineli tüfek başına 12.000, seri dağ topu başına 140, kudretli dağ topu başına 117 atımlık vardı.

İleri yürüyüşlerde işe vaziyetini nasıl hesaba katmak lazımsa taarruz için de cephane meselesini ele alarak kararını vermek bir kumandan için unutulmaması icap eden pek mühim işlerdendir...

İşte bunun için Erzurum'daki taarruz meselesinde işe hesabında olduğu gibi cephane hususunda da çok hassas bulundum. Elimdeki cephane mahdutdu. Şu halde muharebenin uzaması bizim için tehlikeli olabilirdi. İş çabuk bitirmek lâzımdı: Bir gün ve bir gece! Bunun için harekâtı gözetleme yerimden dürbünle takip ve idareye mecburdum. Şimdi harekâtı takip edelim:

11 Mart sabahı güneş doğmadan harekât başladı. Saat 06.00'da Ilıca'nın 500 metre batısından Ermeni postaları ateş açtı ise de 15 dakikada püskürtüldüler. Emrimdeki tertibat veçhile Ilıca güneyinden, cepheden ve Karasu üzerindeki Ağa Köprüsü kuzeyinden sıkıştırıldı. Burada saat 08.00'e kadar ateş muharebesi devam etti.

Karasu'nun kuzeyinde Ermenilerin Ebulhindi, Salatur (Salasur) arasında tahkimat yaptığı görülüyordu. Burası benim bulunduğum Alaca gözetleme tepesine 8 kilometre idi. Ermeniler'in daha kuvvetli bulunduğu Ilıca ise 10 kilometre idi. Saat 08.00'de Ilıca'yı kıtalarımız zapt etti. Ermeniler burada 14 ölü ve bir makineli tüfek bırakarak çekildiler.

9'da Karasu kuzeyindeki on üçüncü alaya taarruz emri verdim. Hava artık açılmaya başladı.

10.15'te Evreni Köprüsü tarafımızdan işgal olundu. Karasu kuzeyindeki Ermeni kıtalarının parça parça çekilmekte olduğunu gördük.

Ilıca güney batısındaki sırtlarda mevzi almış bulunan topçumuzun ve daha ilerideki makineli tüfeklerimizin bunaltıcı ateşleri altında 9. fırka piyadeleri ileri atılıyorlardı. Karın çokluğu hareketi çok ağırlaştırıyordu. Fakat şose boyunca tamir için yolun her iki tarafına küme küme yığılmış olan kırılmış taşlar burada ilerleyen kıtalarımızın işine çok yarıyordu.

Öğleden evvel saat 11.00'de Yarımca Köyü'nü 28 inci alay işgal etti. Burası Erzurum şehrine 8 kilometre mesafede idi. Kiremitlik Tabyasındaki düşman topçusu (Rus topçusu olduğunu Erzurum işgalinden sonra öğrendik.) kıtalarımızı dövabiliyordu. Ermeni kıtaları Yarımca'nın güney

mıntıkasındaki Sögütlü köyü yakınındaki Süngerîç Tepesinde ve şimal mıntıkasındaki Gez köyünde muharebe ediyorlardı. Gez mıntıkası bana 12 kilometrelik bir mesafede olduğundan 12 defa büyülten çatal dürbünümle buradaki harekâtı bir kilometre yakın gibi takip ediyordum. Ilıca'yı zapt eden 17. alayla 2. avcı taburu şiddetli bir müdafaa cephesine çatmışlardı. Fakat nihayet Ermenilerin pek sıkı tuttıkları Gez köyünü terk ederek Erzurum istikametine kaçıştıkları görüldü: Öğleden sonra Gez'i bu taarruz kolumuz işgal etti. Düşmanın buradaki zayıyatı ağırdı.

12.30'da şiddetli piyade ve makineli tüfek ateşlerinin işitildiği sağ cenahımızdan da muvaffakiyet haberleri geldi:

Sağ cenahımızdaki Halit Bey müfrezesi de Kalaylı Deresi kuzeyinde ve Süngerîç Tepesindeki Ermeni kıtalarını mevzii çevirmelerle mağlup ederek 100 maktul verdirmiş ve iki topla bir çok silâh ve hayvan elde etmişti.

Karasu kuzeyindeki 13 üncü alaya taarruzunu şiddetlendirmesini emrettim. Bu alayın hareketi pek ağırdı. Telefonla alay kumandanını tekdire ettim. Karın çokluğundan harekâtın pek zor olduğunu ve telefon irtibatının da güçleştiği bildirildi. Bu zorlukları daha önceden tahmin ettiğim içindi ki bu alayın mensup olduğu 5. fırka karargâhının harekâtı idare etmesini istemiştim. Emrime verilmeyen bu fırka karargâhı ve kıtaları gerilerimizde konaklarına yerleşmiş rahatlarına bakıyorlardı. Bu firkaya mensup olan on üçüncü alay ve süvari alayının cephesi 12 kilometre tuttuğundan alay kumandanının elinde cephesinin irtibatını tesis edecek vasıtası kâfi gelmiyordu. Gerçi ordu kumandanım Karasu'nun kuzeyinde yalnız süvari bırakılmasını, bütün piyade ve topçuların güneye alınmasını emretmişti. Fakat bu cephedeki Ermeni piyade ve topçu kuvvetleri sol yanımızı tehdit etmekte bulduklarından ordu emrinin ifası bütün harekâtımı felce uğrattırdı.

Asıl kesin neticeyi 9. fırka şose boyunca elde edecekti. Bunun için ben de en fazla bunun harekâtıyla meşgul oluyordum. Erkân-ı harbiyemden yüzbaşı Talât Beyi irtibat zabiti olarak fırka kumandanı Rüştü Bey'in yanına gönderdim. Gözetleme yerimde ben, erkânı harbiye reisim Cavit ve harekât şubesi müdürü Avni Bey sıra ile dürbün başından ayrılmayarak harekâtı adım adım takip ediyorduk. Bazen telefonların arızaya uğraması, bazen de rütbesi küçük kumandanlarımın benden daha geç haber aldıkları belliydi. Çünkü bizim yerimiz onlarınkinden yüksek olduğundan bazı hareketler onların gözünden kaçtığı halde biz görebiliyorduk. Nitekim bir aralık Erzurum'dan şoseyi takiben uzunca bir yürüyüş kolunun Gez istikametinde yürüdüğünü görerek cepheye haber verdik ve topçu ateşi altında bu Ermeni kolunu perişan ettirerek büyük zayıyatla geri kaçırdık.

Ordu Kumandanıyla Telefon Görüşmesi

Cepheden 9. fırka kumandanı ilerlemenin imkânsızlığını ve Ermeni kuvvetlerinin bize üstün olduğunu bildirdiği bir sırada ordu karargâhıyla da telefon muhaberesi açıldı. Erzincan'a gelmiş bulunan Vehip Paşa benden vaziyeti sordu. Ermenilerin (4000 piyade ve süvari, 8 top) kadar kuvvetleri olduğunu (6000 neferle faal 24 top olduğunu 14 Mart'ta Erzurum'da öğrendik.) taarruz kuvvetlerimizin ilerlemekte bulunduğunu söyledim.

Vehip Paşa tertibatını sordu. Bunu anlatınca kızdı ve bağırmağa başladı:

- Bu tertibatla maksat hasıl olamaz. Kısım-ı külliye neden şose boyunca tertip ettin? Bu kuvvet sağ cenahta bulunacaktı. Karasu'nun şimalinde neden piyade kuvvetleri bıraktın?

Cevap olarak: (karın çokluğundan sağ cenahtaki zayıf bir müfrezeyi beslemenin bile zorluğunu, Karasu'nun şimalinde kuvvetli Ermeni kıtaları görüldüğünden oraya da bir alaylık bir kuvvet ayırmak zaruretinde bulunduğumu, şose boyunca tertip ettiğim kısmı külli ile bu gece taarruzuna dahi devamla Erzurum'u işgal edebileceğim kanaatinde olduğumu) izah ettim.

Ordu kumandanım bu izahatımdan memnun kalmadı ve sert bir sesle:

- Emirlerim ifa olunamamıştır. Tehlikeli bir vaziyet ihdas olunmuştur. Bu tertibatla Erzurum'u işgal edemezsin! diye tekdire başladı. Halbuki o, Erzincan'da yani Erzurum'dan 150 kilometre uzakta idi. Hâdiselerse benim dürbünümün içinden seyrolunuyor ve ona göre karar alınıyordu. Telefonla bu tarz muhavere pek haksızdı.

Cephe telefonu ileri hareketin imkânsızlığını bildirirken ordu telefonunun da bu sıkıcı ihtarı beni iki ateş arasında kalmış bir hale döndürdü. Derhal yaverlerime bir işaret vererek ordu telefonunu kestirdim. Mesele cephenin sevk ve idaresi idi. Cephedeki tertibatı tanzime ve kumandanlarımın maneviyatını çoğaltmaya koyuldum. Vaziyetimi düzelttikten sonra ordu kumandanıma neşeli raporlar verebilirdim.

Bilhassa 9. fırka kumandanı Rüştü Bey'i teşçi ettim. Bu firkanın zorlu bir darbesi ile Erzurum'u işgal edecektim.

Ermeni kuvvetlerinin her taraftan Erzurum'a doğru çekilmeye başladıklarını görerek sevindik. Tel örgülerinin müdafaasına zayıf piyade kuvvetleri bıraktılar.

Kiremitlik Tabya, Erzurum'un güney batısındaki Harput Kapısı ve İstanbul Kapısı cihetlerinden beş kadar top muharebeye iştirak ediyor. Karasu'nun kuzeyindeki Ermeniler de Gürcü Boğazına doğru çekiliyorlar.

Öğleden sonra saat 03.45'deki manzara bende bu gün şehrin işgali hakkında büyük ümitler uyandırdı. Takip hareketi için bir piyade alayıyla tekmil süvari kuvvetlerimizi hazırlattım. Hareketin tarzı icrası hakkında dokuzuncu fırka kumandanına da icap eden emirleri verdim.

Saat 05.00'te şehirde yangınlar başladı. Tarassut yerimden vaziyet tamamıyla görülüyordu. Gez'e giden fırka karargâhı çukurda olduğundan vaziyeti iyi göremiyor ve ileri hareketin imkânsızlığından bahsediliyordu...

Ordu kumandanıma da yine telefonla şehrin işgalinden ziyadesiyle ümitli bulunduğumu bildirdim.

Erkân-ı harp Avni Beyi de vaziyeti yakından görmek ve 9. firkaya verdiğim emrin yapılmasını temin etmek üzere Gez'e gönderdim.

Gece saat 10.00'da bütün cephelerden gelen raporlara göre vaziyetimiz şöyle idi:

Sağ cenahtaki Halit Bey müfrezesinin muvaffakiyetine rağmen cephanesinin bitmesi ve karın ziyadeliği hareketini pek çok geciktirmektedir.

Merkezde asıl taarruz kuvvetimiz tel örgülerine 300 metre mesafeye kadar sokulmuştur.

Sol cenahtaki (Karasu kuzeyinde) on üçüncü alay pek ağır ilerlemiş, henüz Garan (Karaz) civarındadır. (Garan, Erzurum'un eski yerleşim yeridir.)

Bu vaziyete göre yapılacak iş: Merkez kolunu gece muharebeleriyle tel örgülerinin içine sokmak ve yarın sabah bütün kuvvetlerle Erzurum üzerine atılmaktan ibaretti.

Sağ ve sol cenah müfrezeleri de geceleyin mümkün olduğu kadar ilerleyerek sabah taarruzuna iştirak edeceklerdir.

Süvari alayı istirahete geçerek sabahleyin harekâta iştirak edeceklerdir.

Kolordu karargâhı da yarın erkenden Ilıca'ya nakl olunacaktır.

İcap eden emirleri verdim. Gece en büyükten en küçüğüne kadar pek büyük bir neşe içinde takat ve himmetin tam manasıyla çalışarak uyumadı. Gece yarısını atladık, artık 12 Mart'a girmiştik. Yarın sabah Erzurum'un kurtuluş saati olacağı hakkındaki kanaatim tamdı. Alaca Köyü'nde telefon başında cepheden havadis bekliyor ve neşeli bir hava içinde sohbetler ediyorduk. Karargâhımın samimiyet ve neşe kaynaklarından en başlıcası olan Erkân- harp Avni Bey Gez'de fırka karargâhında gördüklerini bir kaç defa anlattı. Oradaki hâdiselerin dimağına çizdiği kuvvetli intibalar onun neşeli ruhunu coşturmuştu:

9. fırka karargâhı şose boyunca iki taraflı muntazam taş yığınlarından istifade ile sıçramalarla Gez'e kadar gelmiş. Burası Erzurum'a 7 kilometre mesafededir. Tel örgüleri de buraya 2 kilometre kadar uzaktır. Kiremitlik Tabya yönünde Rus topçusu 7 kilometreden burasını pek tehlikeli bir surette dövmektedir. Bu vaziyette fırka karargâhından kimse başını kaldırmayı ta Erzurum'daki yangınların dumanlarını bile görececek bir vaziyette değildir. Bizim Alaca gözetleme yerinden gördüğümüz panorama da Gez'den görülemiyor. Bizim verdiğimiz malûmatın pahası fırka karargâhında pek kıymetli. Bir ateş tuzağına düştüklerinden dolayı buraya geldiklerine pişman olmuşlar. Gece karanlığını gözlemişlerse de gündüzden atışlarını tanzim eden Rus topçusu gece de vakit vakit rahatsızlık vermektedir.

Kolordu emri gereğince hücum kolu teşkil olunmuştur. Tel örgüsü geçilir geçilmez ihtiyatta istirahat eden 29 uncu alay ileri sürülecek şafakla beraber İstanbul Kapısından şehre hücum edecektir. Aynı zamanda Halit Bey müfrezesinin geç kalması ihtimaline karşı 28 inci alay da Harput Kapısı ve Kiremitlik Tabyasına hücum edecektir.

Gece yansından sonra 02.30'da sevinçli bir haber geldi: Şose boyunca hücum kıtalarımız gizli bir müsademeyi müteakip saat 02.00'de tel örgülerini istihkam kıtalarımız vasıtasıyla keserek içeri geçmişler.

Erzurum'un zaptı ve sonra da Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için 9. fırka kumandanına ve diğer kıtalara emirler verdim. Hülâsası şunlardır:

Şafakla beraber yapılacak taarruza hazırlık ve yardım için geceden düşman topçu mevzilerine kuvvetli keşif kollarıyla baskınlar yaptırılın ve bilhassa Kiremitlik Tabyasının işgali temin olunsun. Sabahleyin piyade taarruzumuza yakından yardım etmek üzere tel örgülerine kadar bir batarya ileri sürülsün. Erzurum'un zaptını müteakip Ermeni kuvvetlerinin sıkı takibi için bütün süvari kuvvetleri

şafakla beraber Gez köyünde harekete hazır bulundurulsun ve Hasankale istikametinde takip yapılınsın. Süvariye istinat olmak üzere bir piyade alayı veya ikinci avcı taburu da takibe iştirak ettirilsin. Ben erkenden karargâhı Ilca'ya nakledeceğim.

Her tarafa emirlerin tebliğinden sonra biz de biraz uyku kestirdik. Bu "uyku kestirmek" tabirinden maksat ne olduğunu kısaca kaydetmekte faydalı olacak. Çünkü muharebe heyecanlarını tatmamış olanlara da biraz heyecan tattırmak lâzımdır. Sureti umumiyede muharebede seyyar karyolada yatarız. Sıkı zamanlarda elbise ve çizme de çıkarılmaz. Eşya gerilerde kalırsa yerde de yatılır ve tavşan uykusuna dalarız. Yani tetikte uyku: Top, tüfek sesleri uyandırır, telefonlar uyandırır, emirler, raporlar gelir uyanmak zarureti olur. Bu uyanmalar insanda itiyat yapar, hiç yoktan da vakit vakit uyanılır. Bazı heyecanlı rüyalar da insanı uyandırır. Uyanma keyfiyeti herkeste de bir olmaz. Mesuliyet omzunda olan kumandanlar daha sık ve daha düzenli uyanır.

Fakat rütbeler ufalıp mesuliyetler azaldıkça uykular daha tatlı ve ağır olur. Olur olmaz şeylerden uyanılmaz, uyanılsa da kafa çabucak yerine gelmez, gelse de neşe bulunmaz. Ben bunu ilk defa Çanakkale'de fırka kumandanlığım zamanında tecrübe ettim. Cephede silâh sesleri çoğaldıkça, telefon çaldıkça ben fırlıyor, vaziyeti tetkik ediyordum. Hiç kızmıyordum, neşemi kaybetmiyordum. Vazife ve mesuliyet bana kuvvet ve kudret veriyordu. Hâlbuki küçükler o kadar hassas olamıyorlardı. Bir gece gözetleme yerimde yeraltı odasında yatıyordum. Telefon ve nöbetçi zabiti olarak yaverim Ferid telefon neferinin yanında oturuyordu. (Nöbetçi zabıt ve neferlerinin uzanması yasaktır. Oturduğu yerde belki biraz uyuklayabilirler.) Cepheden dehşetli piyade ateşleri ve ağır bomba sesleri, ortalığı sarsmaya başladı. Uyandım ve hemen telefon başına koştum. Yaverim de, telefoncu da oturdukları yerde uyumuşlardı. Telefonla cepheden malûmat sormakla beraber yaverimi de kolundan çekerek uyandırdım. Beden eğitimine ve spora pek meraklı olan ve benden altı yaş kadar daha genç bulunan yaverim uykusundan gerinerek uyandı ve kendini bir müddet toparlayamayarak kol idmanları yapmağa ve "Biz böyle yaparız! Biz böyle yaparız!" diye bir şeyler söylemeğe başladı. Belli ki rüyasını, uyanmış ve ayağa kalkmış iken de halâ görmekte idi. "Kendine gel!" diye hafifçe seslenerek aklını başına getirdim. Bu hal uzun zamanlar bizi güldürdü. Ben daima komedin yerini tutmak üzere başımın yanında ufak bir masa bulundurur ve üzerine yönüne göre konmuş haritamı açar, üstüne de pergel, cetvel, mavi, kırmızı kurşun kalemi ve not kâğıdı kor, öyle yatarım. Uykudan öteden beri pek çabuk kalkma ve yatınca da hemen uyuma huyum muharebelerde çok işime yarardı. Top tüfek sesleri beni uyandırdı mı, hangi taraftan ateş edildiğini ve cephenin hangi kısmında ne derecede olduğunu; haritanın üstüne cetvelimi koyarak tespit ederdim. Ateşin şiddet ve devamına göre lüzum görürsem telefon başına da geçer, cepheden malûmat alırdım. Gözetleme yerimde de yere ufacık tahta işaret unsurları çıkararak karanlıkta muhtelif istikametleri bulmayı kolaylaştırmıştım. Hâle göre tarassut dürbünümün başına da geçer, her tarafı gözden geçirirdim. Gelen malûmatı not alır, icap ederse haritama da işaretlerdim. Bazen da insanın aklına uyanınca mühim bir şey geldiği de olur. Derhal bunu not ederdim. Çünkü yapmadığım zamanlar bazen bu mühim şeyi unutmuş bulunurdum. Hatırlayacağım diye mühim işlerim arasında bir de bununla kafamı yorduğum da olurdu. Balkan Harbinde Edirne mevki-i müstahkeminde fırka erkân-ı harbi idim: huruçlarda (kale hattı dışarısına taarruz hareketleri) karargâhça portatif çadır altında ve yerde yan yana uzanıp uyurduk. Mülhak ve yaverlerin geç uyanması ihtimaline göre sıkı gecelerde ben ayağıma bir ip bağlar, dışarıda ipin ucunu nöbetçi neferinin yanına uzatırdım. Raporlar geldi mi nöbetçi ipi çeker, beni uyandırdı. Bu güzel usulü nöbetçi zabitlerine de tatbik ederdim.

Biraz da bu heyecanlı muharebe gecelerinin garip rüyalarından bahsedeyim: Muharebe yılları arttıkça artık bu hayatın icaplarına iyiden iyiye alışır: İlk zamanlar rüyada dahi muharebeler yaparken gitgide türlü seyahatler ve eğlenceli rüyalar da görmeye başladık. Bazı arkadaşlarımız çok rüyalar görür ve rüyasının behemehal çıktığına da inanırdı. Bazıları da gördüklerini anlatmaktan hoşlanır ve sabahleyin "Hayırdır İnşallah!" diye arkadaşlarına rüyalarını dinletmeye uğraşırdı. Pek neşeli zabitler için rüyalar ve hülyalar; arkadaşlarını güldürmek onlara neşe vermek için güzel bir vesile olurdu. Harbin dördüncü yılında idik. Dağ başlarında olsun, çöllerde olsun silah arkadaşlığı tam bir aile hayatını almıştı. Baba, oğul., kardeş gibi olmuştuk. Hele yemeklerde çeşitli şaklabanlıklarla bu acı hayatın yükünü azaltmak ihtiyacında idik. Kötü vaziyetlerde bazı zayıf sinirliler berbat rüyalar görürdü. O zaman ben onları güzel hülyalarla neşelendirirdim. Rüyaya inananlara da kuvvet ve neşe verici şeyler söyler ve onlara nikbinlik telkin ederdim. Şimdi şu Erzurum'un zaptı arifesinde bile kötü düşünenler tabii rüyalarında da beyhude yere sıkıntılı şeyler görecek. Ben bunu bildiğim için en tehlikeli zamanlarda dahi uyumadan evvel gayet iyi şeyler düşünürdüm. Münasebetsiz rüya gördüğüm de hemen olmazdı. İşte bunun için Erzurum muharebelerinde rüyamda hem Kars'ın zaptını görüyordum ve zayıf kalplilere müjde veriyordum. Muharebe rüyalarında dahi şuur altının ne kadar

büyük tesiri olduğunu bu bana bir daha anlatmış oldu: Kars, artık şuurumun iç yüzüne yerleşmişti. Küçük yaşlarımda Erzurum'da, Van'da, Harput'ta Kars muhacirlerinden olan komşularımızdan 1877-78 (1293) Rus harbinde, Kars muharebelerine Kars'ın düşmesine, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya ve diğer bazı kumandanlara ait çok hikâyeler dinlemiştim. Sekiz on yaşlarımda iken şuur altıma geçen bu sözler, Harp Akademisinde kale muharebeleri dersinde tekrar Kars'la meşgul olmakla yeniden kuvvetleniyordu. Artık Kars kalesiyle ben daha ziyade alâkalanıyordum. Kars haritalarımı daha itina ile boyar ve araziye daha büyük bir zevkle tetkik ederdim. Kars'ın bütün tabyalarını ve oralardaki hareketleri her türlü teferruatıyla ezberlemiştim.

Harp Akademisi sınıflarında ilk defa olarak büyük askeri sevk ve idareleri harita üzerinden tetkik ve mütalaa ederken arkadaşlarımda içinde kendilerini Napolyon Bonapart'tan üstün sayanlar bile vardı. Hiç değilse tarihte nam almış kumandanlar hizasında görenlerse pek çoktu. Bunların hemen hepsi de daha ziyade sınıfın derece itibarıyla aşağıdakileri idi. Onlar kendilerinin büyük kumanda makamlarını işgal edeceklerini söylemekten ve Napolyon'dan daha parlak hareketler yapacaklarından bahsetmekten çekinmezler, bilâkis zevk alırlardı. Napolyon'un hareketlerini her gün kritik ede ede tarihin en büyük kumandanlarını da harita başında küçük görenlerimiz hakiki muharebe meydanlarında pek de kendilerini gösteremiyorlardı. Bana gelince: Harp Akademisi sınıflarında sınıf birincisi olmaklığıma rağmen benim de şuur altıma hakedilen şu Kars kalesini zapt etmek gibi bir hevese kapılmış olduğunu itiraf ederim. Bu benim idealim gibi olmuştu. Hatta nasılsa bu saf düşüncemi iki samimi arkadaşım da bir kere açmak cüretinde bulunmuşum. Cüret ediyorum. Çünkü Napolyon taslaklarıyla gülüp alay edenlerin içinde ben de bulunurdum.

İşte Erzurum'un zaptıyla uğraşırken her gece rüyama giren Kars oluyordu. İnsan şuur altının pençesinden uykuda bile kurtulamıyor.

12 Mart sabahı top sesleri ile uykudan uyanırken. Çanakkale'de yaverim Ferid'in "Biz böyle yaparız!" diye kollarını yana sallayarak spor yaptığı gibi ben de arkadaşlarıma: "Biz Kars'ı da alacağız, Kars'ı da alacağız" diye müjde veriyordum.

Erzurum Kurtuluyor

16 Şubat 1916 tarihinden beri Rusların eline düşen Erzurum mevki müstahkemi üç yıldan fazla esaret altında inlemektedir...

12 Mart sabahleyin saat 05.00'te Erzurum istikametinden top sesleri işitmeye başladı. Yataklarımızdan fırladık. Vaziyet henüz sarih değildi. Telefonla her tarafla görüştüğümüzden sonra atlarımıza binerek Alaca'dan yola çıktık. Karasu'yu Taşköprü'den geçerek şoseye çıktık. Gidip gelmenin çokluğundan yol kalın bir buz tabakasıyla kapanmış. Görünüşte sanki asfalt! Fakat süratli yürümek imkânsız. Ilıca'ya saat 08.00'de gelebildik. Hemen dokuzuncu fırka karargâhını telefonla bulduk ve büyük müjdeyi de aldık:

Kıtaatımız Erzurum'a girmiştir. Şehir dâhilinde hafif müsademeler oluyor.

Dün akşam başlayan yangınların hâlâ devam etmekte bulunduğunu Ilıca'dan biz de görüyoruz.

Hemen ordu karargâhının telefonunu bağlattım. Karşıma ordu erkân-ı harbiye reisi Miralay Ömer Lütfi Bey çıktı.

Dedim:

- Müjdeyi size mi, yoksa kumandanımıza mı veriyim?

Lütfi Bey şu cevabı verdi:

- Kumandan Paşa geç yattığından henüz kalkmamışlardır, siz neredesiniz? Çok meraklıyız.

Lütfen bana bildirin!

- Erzurum kurtulmuştur. Kıtaalarımız şehre hâkimdir. Ben de karargâhımla Ilıca'dayım.

Ordu kumandanı ve erkân-ı harbiyesi benim tertibatımla Erzurum'un zaptını imkânsız görmüşlerdi. Bunu kumandanım telefonla bana acı bir ifade ile de dün bildirmişti. Sabahleyin onlar fena bir haber beklerlerken benim müjdemin hayretler uyandırdığı anlaşılıyordu. Çünkü ordu erkân-ı harbiye reisi bana şunu sordu:

- Siz şimdi neredesiniz; Alaca'da değil mi?

- Hayır Ilıca'dayım. Alaca'dan sabahleyin ayrıldık. Birazdan da Erzurum'a hareket edeceğim. Mufassal raporumu Erzurum'dan yazacağım.

Ömer Lütfi Bey, yanlış sözler işitmiş olmak ihtimalini düşünerek bir daha sordu:

- Şimdi siz Alaca'da değil Ilıca'dasınız ve Erzurum da kıtaatımız tarafından zapt olundu öyle mi?

- Evet, ben karargâhımla Alaca'dan Ilıca'ya geldim. Erzurum işgalimiz altındadır Buradaki işlerimi bitirir bitirmez karargâhımla Erzurum'a gideceğim. Oradan da telefonla görüşürüz. Mufassal

raporumu da orduya arzederim.

Ordu erkân-ı harbiye reisi memnuniyet ve teşekkürlerini bildirdi. Ordu kumandanına muzafferiyetimizi müjdeliyeceğini söyledi.

Karasu kuzeyindeki kıtalara ve muhtelif kollara icap eden emirleri verdikten sonra saat 12.00'de atlarımıza binerek Erzurum yolunu tuttuk. 14 kilometre kadar tutan bu yol bize pek uzun geliyordu. Gez'le Erzurum arasında şose boyunca hayli cesetler yatıyordu. Bunların dünkü muharebelerde dürbünle seyrettiğimiz Ermeni yürüyüş koluna ait olduğu anlaşılıyordu.

Saat 15.00'te karargâhımla İstanbul Kapısından Erzurum'a girdik, tek tük silâh sesleri ve kurşun vızıltıları ve bomba sesleri duyuluyordu. Bazı binalara saklanmış olan Taşnak fedaileri rasgele istikametlere ateş etmekte olduklarından şehir içinde müsademeler devam ediyordu.

Şehrin batı yönünde Cumhuriyet caddesi ile Mumcu caddesinin kesiştiği köşede yerde bulunan Yakutiye Kışlasına yakın olan ve Rus Topçu Kumandanlığının karargâh olarak işgal ettikleri binaya ve civar evlere karargâhımla yerleştik. Hasankale istikametinde çekilen Ermeni kıtalarının takibi vazifesini 9. fırka kumandanı Rüştü Bey'e şehrin içindeki temizleme işini de Halit Bey'e verdim.

Kıtalarından raporların toplanması, orduya rapor yazılması, yaralılar, hastalar, iaşe, cephane ikmali, halka yardım, harp ganimetlerinin muhafaza altına alınması ve tespit olunması gibi birçok işlerimizi görmek üzere karargâhça işe koyulduk:

Erzurum'un Kurtarılmasındaki İnsan Olarak Zayıyatımız

2 subay 12 er şehit, 3 subayla 113 er yaralı (çoğu hafiftir), Erzurum'a gelinceye kadar bazı organlarını dondurup üşüten askerlerin toplamı da 308 kişidir. Erzurum içinde halktan şehit edilenlerin sayısı 1708 idi. Yaralıların sayısı da 37 idi...

Aldığımız esirler ve düşman maktulleri: 35 Rus subayı, 3 Gürcü subayı, 3 Rus askeridir. Aile olarak da 13 Rus kadını ve 3 Rus çocuğu vardı. Ermeni ölüleri 500 kadardı. Bundan fazla olan diğer yaralıları da götürdükleri anlaşıldı...

Erzurum nasıl alındı?

Kuvvetli bir zabıt keşif kolumuz daha geceleyin İstanbul Kapısına kadar gelmiştir. Sağ tarafta 28. alayın 82. taburu saat 04.00'te Harput Kapısına 500 metre kadar yanaşmış ve Ermeni kıtalarıyla burada müsademeye tutuşmuştur. 29. alay da 04.30'da İstanbul Kapısının her iki tarafındaki siperleri işgal etmiş bulunan 600 kadar piyade ve dört makineli tüfek ateşine maruz kalarak müsademeye başlamışlardır.

Saat 05.00'te Kiremitlik tabyasından iki ve Harput Kapısından da bir düşman topu ateşe başlamıştır.

Şehrin etrafını kuşatan yüksek toprak siperlerden kıtalarımızın aşmasına rağmen çatışma saat 06.00'ya kadar devam etmiştir.

Saat 06.00'dan önce Harput ve İstanbul Kapılarının her iki tarafındaki tabyalardan 9. fırka kıtaları Erzurum şehrine girmiştir. Giren kıtalar bir kısım kuvvetiyle Ahali Tabyası, Topdağı (Aziziye ve Mecidiye tabyalarının bulunduğu tepe) ve Topdağın kuzeyindeki Sürnişan Tabyalarını işgal etmiş ve buralarda 100 kadar Ermeni askeri öldürülmüş ve altı dağ topu ele geçirilmiştir.

Sağ taraftaki Halit Bey müfrezesi de saat 07.00 civarında Harput Kapısından girerek Erzurum'un doğusundaki Kars Kapısında 9. fırka kıtalarına ulaşmıştır. Karın çokluğundan dolayı Eđerli Dağ sırtlarından gelen milis müfrezelerinin en ileri kısımları ancak saat 09.00'da Harput Kapısına varabilmiştir.

Süvari kıtalarımızı tamamen Ermenilerin takibine görevlendirdiysem de İkinci Kafkas Kolordusu'nun tertip edilmiş süvari alayı ancak öğleden evvel saat 09.00'da Ilıca'dan geçebildiklerinden öğleyin saat 12.00'de Erzurum'dan Hasankale istikametine geçebilmişlerdir.

İşlerimizi bitirdikten sonra telgrafhanenin bulunduğu 9. fırka karargâhına gittim. Taşhanlar buraya daha yakındı. Taşnakların çoğu da burada idi. Halit Bey, Dersim milisleriyle bunları temizlemeye çalışıyordu. Fakat az zayıtla bu işin başarılabilmesi kolay olmuyordu. Hasankale 13 Mart'ta süvarilerimiz tarafından ele geçirildiği hâlde Erzurum'daki Ermenilerin mukavemeti bu gün dedevam etti ve nihayet 14 Mart'ta temizleme işi sona erdi. Ölen çete üyeleri 46 Ermeni, 5 Gürcü idi..."